

METHODOLOGICAL DESCRIPTION AND EDUCATIONAL OBJECTIVES OF DISCLOSURE WORK

Kabulov Inamjan Sharipbayevich

PhD student at NSPI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.11277118>

ARTICLE INFO

Received: 16th May 2024

Accepted: 23th May 2024

Online: 24th May 2024

KEYWORDS

Education, mother tongue, written works, essay work, knowledge assessment.

ABSTRACT

In this article, we tried to explain the types and purpose of creative written works in secondary schools and the importance of individual narrative works and methodological description of written works in developing students' written literacy.

BAYON ISHLARINING METODIK TAVSIFI VA TA'LIMDAGI MAQSADI

Kabulov Inamjan Sharipbayevich

NDPI tayanch doktoranti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.11277118>

ARTICLE INFO

Received: 16th May 2024

Accepted: 23th May 2024

Online: 24th May 2024

KEYWORDS

Ta'lim, ona tili, yozma ishlar, bayon ishi, bilimlarni baholash.

ABSTRACT

Ushbu maqolamizda biz umumiy o'rta ta'lim maktablarida ijodiy yozma ishlarning turlari va ta'limdagi maqsadi haqida va o'quvchilarning yozma savodxonligini rivojlantirishda yozma ishlarning, jumladan bayon ishlarining ahamiyatini va metodik tavsifini yoritib berishga harakat qildik.

Til zarur ijtimoiy hodisa sifatida inson ongida mavjud. Shuning uchun ayrim jihatlari bilan qulay va oson bo'lsa, ayrim jihatlari bilan qiyin va murakkabdir. O'rta umumta'lim maktablarida davlat tili hisoblangan o'zbek tilining o'qitilishi juda katta ijtimoiy, iqtisodiy, ta'limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi ahamiyatga molik masalalardan biridir. O'z ona tilini har tomonlama bilgan, uning go'zal, boy, rang-barang imkoniyatlaridan bimalol foydalana oladigan shaxsgina jamiyat talablariga javob bera oladi.

O'rta umumta'lim maktablarida ona tilini o'qitishdan asosiy maqsad – bolalarga ijodiylik, mustaqil fikrlash, ijodiy fikr mahsulini nutq sharoitiga mos ravishda og'zaki, yozma shakllarda to'g'ri, ravon ifodalash ko'nikmalarini rivojlantirishdir. Fanda yozma ijodiy ish ustida ishlash usullari mavjud va bu ish ona tili mashg'ulotlarida ikki yo'nalishda amalga oshiriladi. Birinchisi, til hodisalarini o'rganish jarayonida, ikkinchisi, ijodiy yozma ish ustida ishlash uchun ajratilgan maxsus soatlarda. [1. 37]

O'qish darslarida asosan og'zaki qayta hikoyalash mashq qilinsa, ona tili darslarida u ko'proq yozma tarzda o'tkaziladi. Bayon o'qib berilgan namunaviy matn mazmunini ma'lum tayyorgarlikdan so'ng yozma qayta hikoyalashdir. O'qish darslarida matn ustida ishlash, o'qilgan matn yuzasidan savollarga javob berish, reja tuzish va u asosida og'zaki qayta hikoyalash bolalarni bayon yozishga tayyorlaydi. [2. 62.] Qayta hikoyalashning turlari xilma-xildir. Har qanday qayta hikoya qilingan matn yuzasidan bayon yozish mumkin, ammo bayon yozish og'zaki qayta hikoyalashga nisbatan qiyin va murakkab faoliyatdir. Bundan tashqari, boshlang'ich sinf o'quvchilarining yozish sur'ati sekin, shunga ko'ra bayon uchun kichik hajmdagi, kompozitsiyasi sodda, til jihatdan ham mos keluvchi matn tanlanadi. Bayon matni asta-sekin murakkablashtira boriladi: avval hikoya tarzidagi bir lavhani ifodalovchi matn tanlansa, unga yana lavhalar, tasvir elementlari kiritib boriladi, qatnashuvchilar soni orttiriladi, muhokama elementlari ham qo'shiladi; keyinroq shaxsini o'zgartirib bayon yozishga o'tiladi. Shunday qilib, bayon asta-sekin ijodiy tus ola boradi. Boshlang'ich sinflar ona tili dasturiga ko'ra, 2-sinfda hajm jihatdan katta bo'lmagan (30-40 so'zli) matn yuzasidan o'qituvchi yordamida so'roqlar asosida bayon yozish, 3-sinfda 40-60 so'zdan iborat matnning mazmunini jamoa bo'lib tuzilgan 3-5 ta reja asosida bayon yozish, 4-sinfda esa mustaqil tuzilgan reja asosida (70-90 so'zli) bayon yozish ko'zda tutiladi. Mashq sifatida bayonning ahamiyati katta: bayon bolalarda adabiy nutqni to'g'ri shakllantirishga yordam beradi, nutq madaniyatini yaxshilaydi, ularning ongiga badiiy uslubni singdiradi, tilga nisbatan sezgirlikni oshiradi. Bayon uchun kishilarning fidokorona mehnati, hayotini, ona tabiat tasvirini, fan, texnika, madaniyat borasidagi yutuqlarni aks ettiradigan yuksak g'oyali matn tanlanishi, bayon mavzusi o'quvchilarning bilish tajribasini kengaytirishi, ularning dunyoqarashini shakllantirishi zarur. Qayta hikoyalash va bayonda bolaning tabiiy nutqi eshitalishi, ya'ni berilgan namunani tushunmasdan yodlamasligi, namuna leksikasidan, nutq birliklaridan, sintaktik qurilishidan foydalana olishi zarur. Til vositalari matnni o'qish, suhbat, matn tahlili davomida o'zlashtiriladi; matndagi so'zlar va nutq birliklari bolalarning "o'ziniki" bo'lib qoladi. Qayta hikoyalashda namunadagi u yoki bu gapni bola esga tushirishga harakat qiladi, o'zlashtirgan mazmunni to'liqroq, aniqroq berish uchun gaplar tuzadi. Bu bilan o'quvchining o'zini mustaqil tutish darajasi va bilish faolligi o'sadi, ijodiy elementlar qo'shila boradi. Qayta hikoyalashda namunadagi izchillik, bog'liqlik saqlanishi, asosiy faktlar berilishi, ayniqsa, ilmiy matnni qayta hikoyalashda barcha muhim o'rinlar to'liq bayon qilinishi zarur. Vaqti-vaqti bilan ilgari eshutilgan, o'qituvchi o'qib bergan yoki radio, televizordan yozib olingan matnni qayta hikoyalatish, o'quvchi bir marta ovoz bilan yoki ichda o'qigandan so'ng qayta hikoyalatishdan foydalanishni tajribada qo'llab turish ham mumkin. Bu ishni turli xil uslublarda olib borish imkoniyatini yaratadi va uni jonlantiradi. Ko'pincha qayta hikoyalashga maxsus tayyorgarlik ko'riladi, bunda quyidagilarga rioya qilinadi: 1. Qayta hikoyalash va uning turi haqida o'quvchilar ogohlantiriladi: to'liq, detallari bilan, tilning tasviriy vositalaridan foydalanib matnga yaqin qayta hikoyalash; tanlab (masalan, bir qatnashuvchi shaxsga tegishli o'rinlarinigina) qayta hikoyalash, qisqartib qayta hikoyalash. 2. Suhbat, matn mazmunini tahlil qilish, matn tili ustidagi xilma-xil ishlar, qayta hikoyalashda zarur bo'lgan so'z, nutq birliklari va gaplarni ajratish va aniqlash. 3. Qayta hikoyalashda ifodalilikni ta'minlash uchun ifodali o'qishni yaxshilash. 4. Hikoyani mantiqiy va kompozitsion qismlarga bo'lish, har bir qismga

sarlavha topish, matnni qayta hikoyalashga mo'ljallangan rejani tuzish. 5. Matn qismlarini qayta hikoyalash, uning kamchiliklarini tahlil qilish. 6. O'quvchilarning hayotiga bog'lash (o'rni bilan), ya'ni o'qilgan matn mazmuniga bog'liq holda o'quvchilarning shaxsiy tajribasida uchraydigan va uchragan analogik holatga e'tibor berish. Boshqacha qilib aytganda, har bir darsda ma'lum ta'lim maqsadi asosida qayta hikoyalashga muntazam o'rgatib borish zarur. To'liq yoki matnga yaqinlashtirib qayta hikoyalash va bayon qayta hikoya qilish va bayonning bu turi boshqa turlariga nisbatan boshlang'ich sinflarda ko'p o'tkaziladi, chunki bu o'qilgan matnni butun detallari va bog'lanishlari bilan bolalar yodida mustahkamlash, namunaviy matnning mazmuni va tilini o'zlashtirish vositasi bo'lib ham xizmat qiladi. Bolalar tez yodlab oladigan kichik matnni, she'riy misralarni buzmaslik uchun she'rni, ayniqsa, butun bir poetik obrazni tasvirlovchi lirik she'rni hikoya qilish tavsiya etilmaydi. To'liq hikoya qilish uchun dastlab aniq syujetli, hikoya uslubida yozilgan matn tanlanadi, keyin bolalar hikoyaga tasviriy (tabiat tasviri, kishilar va boshqa predmetlarning tashqi ko'rinishi tasviri) va muhokama elementlarini kiritishni o'rganadilar. Hikoya qilishga o'rgatish vaqtida o'quvchilarni "Bu fikr yozuvchi asarida qanday ifodalangan?" savoliga javob berishga o'rgatish maqsadga muvofiqdir. Bola hikoya qilishga qiziqsa, agar hikoyani o'qituvchigina emas, sinfdagi barcha bolalar eshitsa, bunday hikoyalash jonli va qiziqarli bo'ladi. Hikoya qilishga o'quvchilarning qo'shimchasi, ma'lum qismini qayta hikoya qildirish, hikoyachini rag'batlantirish sinfdagi ijodiy muhitni vujudga keltiradi. Matnga yaqin hikoya qilishda savollar matn mazmunigagina qaratilmasligi, o'quvchilar mustaqillik darajasini pasaytiradigan matn mazmuni yuzasidan beriladigan savollarni asta-sekin kamaytira borish, bolalarni kengroq, umumiyroq savollarga javob berishga o'rgata borish zarur. To'liq hikoya qilishda hikoyani qanday boshlashni bilmaslik, ya'ni boshlanishi berilgan matn mazmunini davom ettira olmaslik, to'liq bayon qila olmaslik yoki noto'g'ri bayon qilish, bayon tilining kambag'alligi kabi kamchiliklar uchraydi. Hikoya qilishdagi ikkinchi kamchilikni yo'qotish, uning oldini olish uchun matn butunicha puxta tahlil qilinadi, ko'pincha asosiy mazmuni ifodalaydigan qismi alohida tahlil qilinadi. Bunday kamchilikni yo'qotishga matnni qismlarga bo'lish, har bir qismga sarlavha topib, matn rejasini tuzish va reja asosida hikoya qilish ham yordam beradi. Bunda tanlab hikoya qilish (hikoya qilishning o'zaro uzviy bog'langan boshqa turlari ham) yordamchi vazifani bajaradi. Tilda kambag'allikka yo'l qo'ymaslik uchun lug'at, tasviriy vositalar va gap ustida izchil ishlab borish talab etiladi. To'liq yoki matnga yaqin bayon yozish savod o'rgatish davridanoq boshlanadi va barcha sinflarda o'tkaziladi. Bolalarni o'z fikrini mustaqil yozishga (o'qilgan matnni hikoya qilishga) o'rgatishni, iloji boricha, erta boshlagan ma'qul. Buning uchun o'quvchilar og'zaki hikoya qilayotganda qo'llagan alohida so'zni yozishdan gapni yozishga, so'ng matn qismlarini yozishga va 2-sinfdan boshlab maxsus tanlangan kichik matn asosida bayon yozishga o'rgatiladi. Ish quyidagicha uyushtiriladi: bayon uchun tanlangan matnni o'quvchilar bir-ikki marta o'qiydilar (o'qituvchi o'qib berishi ham mumkin); bolalarning matn mazmunini to'g'ri tushunganliklarini aniqlash, o'qilgan matnni, uning g'oyaviy mazmunini, qismlari orasidagi bog'lanishni to'liq bilib olishga qaratilgan suhbat o'tkaziladi; matn rejasi tuziladi (reja suhbat vaqtida tuzilishi ham mumkin); lug'at ishi o'tkaziladi (so'zning ma'nosi va yozilishi tahlil qilinadi), muhimroq sintaktik tuzilmalarga va tilning tasviriy vositalariga diqqat jalb qilinadi. Ayrim gaplar, hatto matn qismlari tuzdiriladi; o'quvchilar bayon matnini mustaqil yozadilar, o'qituvchi esa ular ishini

kuzatadi, sinfdagi boshqa o'quvchilarga xalaqit bermay ayrim bolalarga individual yordam beradi; bolalar yozgan bayonlarini o'zlari tekshiradilar, takomillashtiradilar va daftarni tekshirish uchun o'qituvchiga topshiradilar. O'quvchilar yozgan bayon muhokama qilinayotganda, ular yozgan matnni bayon matniga qiyoslash maqsadga muvofiq bo'lib, bu ish mazmunda va bolalar bayoni tilida yo'l qo'yilgan kamchiliklarni aniqlashga yordam beradi.

Tanlab hikoya qilish matndan tor mavzuga, o'qituvchining topshirig'iga oid qismini tanlab qayta hikoyalashdir. Masalan, o'qilgan matndan faqat personajning tashqi ko'rinishi tasvirlangan qismnigina qayta hikoya qilish, faqat ikki personajning uchrashish manzarasini qayta hikoyalash, faqat tabiat tasvirini hikoya qilish va boshqalar.

Tanlab qayta hikoyalashning quyidagicha turlari mavjud: 1. O'qilgan matn qismini yoki bir voqeani unga chizilgan rasm asosida hikoya qilish. 2. O'qituvchi topshirig'i yoki berilgan savol asosida alohida lavhani hikoya qilish. 3. Berilgan mavzu bo'yicha matnning turli qismlaridan olingan parchalarni hikoya qilish. [3.95]

Bu ish tanlab hikoya qilishning murakkabroq turi hisoblanadi. Tanlab hikoya qilish uchun o'quvchi matnni boshidan oxirigacha qayta o'qib chiqishga yoki yodga tushirishga, kerakli materialni yig'ishga to'g'ri keladi. Buning uchun o'quvchilarga matnni ichda o'qish topshiriladi yoki ovoz bilan tanlab o'qish topshirig'i beriladi. Bunday tanlab hikoya qilish ba'zan yozma bayon sifatida ham o'tkaziladi.

Qisqartirib qayta hikoyalash va bayon yozish. Matn mazmunini qisqartirib qayta hikoyalash va bayon yozish murakkab mantiqiy usullardan foydalanishni talab qiladi, shuning uchun ham u to'liq yoki matnga yaqin qayta hikoyalash va bayonga nisbatan qiyin. Bunda matndan ikkinchi darajali o'rinlarni tushirib qoldirib, asosiy, muhim o'rinlar tanlab olinib, hikoya qilinadi. Buning uchun o'quvchining o'zi matnning asosiy mazmunini aniqlashi, bog'lanishli, izchil qayta hikoyalashi, uning 328 hikoyasi matnni qisqartirish tarzida bo'lmasligi, o'zlashtirilgan matnning asosiy mazmunini o'z so'zlari bilan bera olishi zarur. Qisqartirib qayta hikoyalashga o'rgatish uchun bayon mazmunini qisqartirib tuzish oson bo'lgan hikoya tarzidagi matn tanlash tavsiya etiladi. Qisqartirib qayta hikoyalash elementlari 1-sinfdan kiritiladi. O'qilgan matnni tahlil qilish jarayonida o'quvchilardan uning bir qismini qisqa – bir gap bilan aytish so'raladi. Keyin o'quvchilarga matnning ikki qismini, nihoyat, butun matnni qisqartirib qayta hikoyalash tavsiya etiladi. O'quvchilar matnni to'liq qayta hikoya qilishga o'rganganlaridan so'nggina matnni qisqartirib qayta hikoyalashga o'rgatiladi. Qisqartirib qayta hikoyalash, o'z navbatida, matn rejasini tuzish, ya'ni matn qismlariga sarlavha topish bilan bog'liq, asarning asosiy mazmunini qisqa ifodalash esa matn ustidagi analitik-sintetik ishlarning natijasidir. Ba'zan o'quvchilar asarning asosiy mazmunini (g'oyasini) qisqa, bir gap bilan ifodalashga o'rgatilgach, matn rejasini tuzishga, keyin matnni qisqartirib qayta hikoyalashga, undan so'ng matn mazmunini to'liq qayta hikoya qilishga o'rgatilishi ham mumkin. Qayta hikoyalash bog'lanishli nutqni o'stirishning zaruriy bosqichidir. Boshlang'ich sinflar ona tili dasturiga ko'ra, matn mazmunini qisqartirib bayon yozishni 3-sinfdan o'rgatish ko'zda tutiladi. Qisqartirib bayon yozishga tayyorgarlik matn qismlariga sarlavha topish, matn rejasini jamoa bo'lib tuzish bilan bog'liq holda 2-sinfdan boshlanadi. Qisqartirib bayon yozish uchun o'qituvchi yoki o'quvchilarning o'zlari matnni bir-ikki marta o'qiydilar, so'ng matn mazmuni yuzasidan suhbat o'tkaziladi va yoziladigan asosiy fikr hamda tushirib qoldiriladigan

o'rinlar ajratiladi. Qisqartirib bayon yozishga og'zaki tayyorgarlik jarayonida matn rejasi tuziladi, lug'at ustida ishlanadi, gap va matnning ayrim qismlari tuzdiriladi. Og'zaki qisqa qayta hikoyalashdan matnni qisqartirib bayon yozishga o'tiladi. Qisqartirib bayon yozishga og'zaki tayyorgarlik mashqlari asta kamaytirilib boriladi.

Ijodiy qayta hikoyalash va bayon. Metodikada ijodiy qayta hikoyalashning bir necha turi ajratiladi. Boshlang'ich sinflarda ijodiy qayta hikoyalashning quyidagi turlaridan foydalaniladi:

1. Shaxsini o'zgartirib qayta hikoyalash va bayon. Boshlang'ich sinflarda I shaxs tilidan berilgan hikoyani III shaxs tilidan qayta hikoya qilishdan ko'proq foydalaniladi, ijodiy qayta hikoyalashning bu turida o'quvchilar hikoyadagi gaplarni qayta tuzadilar. Masalan, I shaxs tilidan berilgan matnni o'quvchilar ITT shaxs tilidan qayta hikoya qilishlari uchun o'qituvchi rahbarligida gapning kesimini o'zgartiradilar, unga mos ravishda gapning o'zini qayta tuzadilar; hikoya qiluvchi shaxsning nomini va u yoki ular so'zini ishlatadilar. Shaxsini o'zgartirib qayta hikoyalash va bayon yozish o'qish darslarida olib borilgan bunday og'zaki tayyorgarlikning davomi sifatida o'tkaziladi.

2. Hikoyada ishtirok etuvchi biror personaj tilidan qayta hikoya qilish.

3. Matnni ijodiy toldirib qayta hikoyalash. O'quvchilar hikoya mazmunini, sharoitini yaxshi tushunsalargina, uni ijodiy to'ldirib qayta hikoyalay oladilar. Ijodiy qayta hikoyalashning bu turi ham ko'pincha og'zaki tarzda o'tkaziladi.

4. So'z bilan tasvirlash yoki sahnalashtirish. [4. 324] Ijodiy qayta hikoyalashning bu turi savollar yoki quyidagi kabi topshiriqlarni bajartirish asosida o'tkaziladi: "Siz shu vaziyatda o'zingizni qanday sezasiz? Bular rasmda tasvirlangan deb o'ylang. Shu voqealar ko'z oldingizdan o'tyapti, siz ko'ryapsiz, eshityapsiz va o'zingiz tasvirlayapsiz deb o'ylang". O'quvchilarga topshiriq sifatida matndagi tabiat tasviri, qahramonlarning tashqi ko'rinishi, portretini so'z bilan tasvirlash berilishi mumkin. Bu asosan, og'zaki bajariladi, ayrim hollardagina bayon shaklida yozdiriladi.

Demak, ta'lim mazmunini yangilash ona tili mashg'ulotlarida o'quvchi bilimni baholashni ham yangilashni taqozo etadi. Baholash tizimini takomillashtirishda va mustaqil fikrlaydigan, ijodiy faoliyat ko'rsatib kelayotgan o'quvchilarni to'g'ri baholashda bayon ishlarining o'rni alohida hisoblanadi.

References:

1. Ғуломов А. Неъматов Ҳ. Она тили ўқитиш принциплари ва методлари. Тошкент, «ЎҚИТУВЧИ», 1992.
2. Ғуломов А. Неъматов Ҳ. Она тили таълими мазмуни. Тошкент, «ЎҚИТУВЧИ», 1995.
3. Rahmanova V.S. Она тили о'қитиш maxsus metodikasi. Toshkent, «Iqtisod-Moliya», 2007.
4. Qosimova K., Matchonov S., G'ulomova X., Yo'ldosheva Sh., Sariyev Sh. Она тили о'қитиш metodikasi. Toshkent, «Nosir», 2009.